

Irvin D. Yalom in Marilyn Yalom

MED SMRTJO IN ŽIVLJENJEM

Ljubezen, izguba in kaj šteje na koncu

Irvin D. Yalom in Marilyn Yalom
MED SMRTJO IN ŽIVLJENJEM
Ljubezen, izguba in kaj šteje na koncu

Prevedel Branko Gradišnik

Ljubljana 2022

Irvin D. Yalom in Marilyn Yalom
MED SMRTJO IN ŽIVLJENJEM
Ljubezen, izguba in kaj šteje na koncu

A MATTER OF DEATH AND LIFE
Love, Loss and What Matters in the End

Copyright © 2021 by Irvin D. Yalom in Marilyn Yalom. All rights reserved.

© za Slovenijo UMco, d. d., 2022. Vse pravice pridržane.

Prevod: Branko Gradišnik
Izdajatelj in založnik: UMco, d. d.
Zbirka Odkrito

Odgovorni urednik: Samo Rugelj
Pomočnici urednika: Renate Rugelj in Gordana Granatir
Korektura: Boštjan Svete
Oblikovanje ovitka in postavitev: Aleš Cimprič
Slika na naslovnici: iStock
Tisk: Primitus, d.o.o.
Naklada: 500 izvodov, 1. natis
Ljubljana 2022

Knjižno delo je izšlo v okviru programa, ki ga sofinancira
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije.

V okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah so brez pisnega dovoljenja založbe prepovedani reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, v številni fotokopiranje, tiskanje in shranjevanje v elektronski obliki.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929Yalom I. D.
929Yalom M.
159.9:616-036.8
821.111(73)-94

YALOM, Irvin D.

Med smrtjo in življenjem : ljubezen, izguba in kaj šteje na koncu
/ Irvin D. Yalom in Marilyn Yalom ; prevedel Branko Gradišnik. -
1. natis. - Ljubljana : UMco, 2022. - (Zbirka Odkrito)

Prevod dela: A matter of death and life
ISBN 978-961-7136-52-4
COBISS.SI-ID 119036675

UMco, d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

*Pogum za ljubezen
plačujemo z žalovanjem*

VSEBINA

	<i>Nagovor</i>	9
I	Šatulja drhtulja	15
II	Pot v invalidnost	27
III	Zavest o minevanju	37
IV	Zakaj se ne preseliva v dom	45
V	Upokojitev: kdaj natanko sem se odločil zanjo	55
VI	Sredi brezupa spet drobček upa	63
VII	Znova strmiva v sonce	73
VIII	Čigava smrt je tole?	87
IX	Končnice	91
X	O samomoru z zdravniško pomočjo	99
XI	Napeto odštevanje do četrтка	107
XII	Popolno presenečenje	117
XIII	Zdaj torej veš	123
XIV	Smrtna obsodba	133
XV	Slovo od kemoterapije in upanja	141

XVI	Iz paliative v hospic	145
XVII	Hospična oskrba	157
XVIII	Blažilna iluzija	163
XIX	Francoske knjige	167
XX	Bliža se konec	173
XXI	Prihod smrti	179
XXII	Posmrtno doživetje	183
	<i>Pomnili bomo</i>	191
XXIII	Življenje samostojne in oddvojene odrasle osebe	201
XXIV	Sam doma	211
XXV	Spolnost in žalost	215
XXVI	Neresničnost	221
XXVII	Mrtvilo	229
XXVIII	Na pomoč priskoči Schopenhauer	233
XXIX	Razkrinkanje zanikanja	241
XXX	Prilezem na svetlo	245
XXXI	Neodločnost	253
XXXII	O branju za sabo	257
XXXIII	Sedem zahtevnih lekcij žalovanjske terapije	263
XXXIV	Nadaljevanje moje vzgoje	269
XXXV	Draga Marilyn	275

NAGOVOR

Po podiplomskem študiju na Univerzi Johnsa Hopkinsa, kjer sem dokončal specializacijo iz psihiatrije, Marilyn pa doktorirala iz primerjalne književnosti (francoske in nemške), sva se posvetila akademski karieri. Marilyn je bila moja prva bralka in urednica, jaz pa sem z enakim vračal njej. Potem ko sem napisal prvo knjigo, šlo je za učbenik skupinske terapije, mi je Rockefellerjeva fundacija podelila štipendijo v pisateljskem centru Bellagio v Italiji, da sem tam pisal naslednjo knjigo, *Rabelj ljubezni*.^{*} Kmalu po najinem prihodu mi je Marilyn povedala, da jo vse bolj mika, da bi pisala o ženskih spominih na francosko revolucijo, in strinjal sem se, da ima na voljo obilo sijajnega gradiva za takšno knjigo. Vsem Rockefellerjevim štipendistom je bilo dodeljeno po eno stanovanje in posebej še delovni kabinet, in tako sem ji začel prigovarjati, naj vpraša direktorja, ali se ne bi našel kak tak kabinet tudi zanjo. Direktor je odvrnil, da je prošnja – kabinet še za štipendistovo soprogo – pač nenavadna,

^{*} V izvirniku *Love's Executioner: & Other Tales of Psychotherapy*, 1989. v slovenščini izšla 2016 pri založbi UMco.

povrhu pa so vsi kabineti v glavni stavbi že razporejeni. Po nekaj minutah preudarjanja pa ji je le ponudil nezasedeno »pisalnico« v obliki hiške na drevesu, oddaljene le pet minut hoda proč v bližnjem gozdu. Očarana Marilyn se je z navdušenjem lotila svoje prve knjige, naslovljene *Compelled to Witness: Women's Memoirs of the French Revolution* (Prisilne očividke: ženski spomini na francosko revolucijo). Nisem je še videl tako srečne. Tedaj sva postala pisateljski par, in do konca svojih dni mi je, čeprav je rodila štiri otroke in bila polno zaposlena kot profesorica ter zasedala razne administrativne položaje, parirala knjigo za knjigo.

Leta 2019 so ji diagnosticirali multipli mielom, raka krvnih celic (belih krvničk, ki proizvajajo protitelesca in ki jih je najti v kostnem mozgu). Predpisali so ji kemoterapijo z Revlimidom, ta pa je sprožila kap, po kateri je morala na urgenco in za štiri dni v bolnišnico. Dva tedna po tistem, ko se je vrnila, sva se na kratko sprehodila po parku eno ulico naprej od najinega doma, in takrat je oznanila: »V mislih imam knjigo, ki bi jo morala napisati skupaj. Želim dokumentirati težke dni in mesece, ki naju čakajo. Mogoče bodo najine preizkušnje v kako korist drugim parom, v katerih je ena polovica na smrt bolna.«

Marilyn je pogosto predlagala kako knjižno temo, ki naj bi se je lotila skupaj, in tako sem odvrnil: »To je dobra ideja, dragica, nekaj, v kar se moraš kar zagnati. Misel, da bi bil to skupni projekt, je vabljiva, a kot veš, sem se že lotil knjige zgodb.«

»O, ne, ne! – *tiste* knjige že ne boš pisal. *Tole* boš pisal, skupaj z mano! Ti napiši svoja poglavja, jaz bom napisala svoja,

pa naj se izmenjujejo. To bo potem *najina* knjiga, knjiga, kakršne še ni bilo, saj bo vsebovala misli dveh, ne pa le enega, refleksije para, ki je poročen že petinšestdeset let! Dveh, ki imata to veliko srečo, da imata drug drugega na tej poti, ki prej ali slej pripelje v smrt. Ti boš hodil s svojo trinožno hojco, jaz pa po svojih nogah, ki se lahko v najboljšem primeru prestopajo še po petnajst ali dvajset minut dnevno.«

Irv je v svoji knjigi iz leta 1980, *Existential Psychotherapy* (Eksistencialna psihoterapija), napisal, da se je lažje soočiti s smrtjo, če imaš v življenju malo takšnega, kar bi lahko obžaloval. Ko se ozirava po najinem dolgem skupnem življenju, ni veliko tega, kar bi obžalovala. Vendar pa zaradi tega ni nič lažje prenašati telesne muke, ki jih zdaj doživljava iz dneva v dan, samo dejstvo pa tudi ne blaži misli na to, da bo treba iti vsaksebi. Kako se kosati z obupom? Kako živeti do konca tako, da bo to smiselno?

To knjigo piševa v starosti, ki je večina najinih vrstnikov ni čakala. Vsak dan preživiva v vednosti, da je najin čas skupaj omejen in zato izredno dragocen. Tole piševa, da osmisli svoj obstoj, pa čeprav naju že nosi v najtemnejša območja telesnega pešanja – in v smrt. Namen te knjige je najprej in predvsem, da nama pomaga prekrmariti končni del življenja.

Čeprav je ta knjiga očiten sad najinih osebnih izkušenj, pa vidiva tudi, da je del širšega družbenega dialoga o poslednjih rečeh. Vsakdo si želi biti deležen kar najboljše zdravstvene oskrbe, ki je na voljo, najti čustveno oporo znotraj družine in pri prijateljih, in umreti tako brez bolečin, kot je le mogoče. Ob vsem medicinskem in socialnem napredku nisva imuna pred bolečino in strahom spričo skorajšnje smrti. Tako kot vsi drugi si tudi midva želiva v času, ki nama je še odmerjen, ohraniti kakovost življenja, pa čeprav morava prenašati zdravstvene posege, od katerih nama je včasih slabo. Koliko sva voljna prenesti, da bi še ostala pri življenju? Kako bi lahko naredila najinim dnevom kar najbolj neboleč konec? Kako naj prepustiva ta svet naslednjim rodovom, kakor se že spodobi?

Oba veva, da bo Marilyn skoraj zagotovo umrla zaradi svoje bolezni. Skupaj bova pisala pričujoči dnevnik o tem, kar naju čaka, v upanju, da bodo najina doživetja in opažanja s svojim pomenom prinašala olajšanje ne le nama, temveč tudi najinemu bralstvu.

Irvin D. Yalom

Marilyn Yalom

MED SMRTJO IN ŽIVLJENJEM

I

ŠATULJA DRHTULJA

SPET IN SPET SE ZALOTIM – TOLE PIŠEM IRV – kako si drsim s prsti prek zgornjega levega dela oprsja. Od prejšnjega meseca imam tam spodaj nekaj novega: kovinsko škatlo dimenzij 5 × 5 cm. Vstavil mi jo je kirurg, čigar imena in obraza se ne spomnim več. Vse se je začelo med uro s fizioterapevtko, na katero sem se obrnil po pomoč zaradi težav z ravnovtežjem. Ko mi je na začetku ure merila utrip, se je nenadoma ozrla proti meni in mi osuplega obraza rekla: »Takoj zdajle greva na urgenco! Pulz vam znaša le trideset!«

Poskusil sem jo pomiriti. »Že mesece je tako počasen, pa nimam nobenih simptomov.«

Moje besede so kaj malo zalegle. Ni več hotela nadaljevati fizioterapevtske ure, izvabila pa mi je tudi oblubo, da se bom nemudoma zglasil pri svojem internistu, doktorju W., pa naj se pomeniva.

Že tri mesece predtem je prav doktor W. med vsakoletnim kontrolnim pregledom opazil ta moj počasni in občasnopravilni pulz. Napotil me je na Stanfordsko kliniko za aritmijo. Tam so mi na prsi prilepili Holterjev monitor, in ta je dva tedna beležil moj srčni utrip. Izkazal se je vztrajno počasen utrip, ki so ga prekinjali kratki napadi atrijske fibrilacije. Da bi me obvaroval pred tem, da kak krvni strdek odpotuje v možgane, mi je dr. W. predpisal antikoagulant Eliquis. Ta je resda preprečeval možgansko kap, zato pa prinesel novo skrb: že kaki dve leti sem imel težave z ravnotežjem, kak resen padec pa bi zdaj utegnil biti usoden, saj ni načina, da bi ustavili učinkovanje tega antikoagulantata in s tem torej krvavitev.

Doktor W. me je pregledal komaj dve uri po tistem, ko mi je fizioterapevt napisal napotnico. Strinjal se je, da je postal moj utrip še počasnejši, in poskrbel, da so mi spet pripeli Holterjev monitor. Ta je potem dva tedna spremljal delovanje mojega srca.

Ko mi je po izteku tega časa tehnik snel monitor in poslal zapis moje srčne aktivnosti v laboratorij, da ga preučijo, se je pojavila nova skrb, a tokrat zaradi Marilyn: medtem ko sva se nekaj menila, na lepem ni več mogla govoriti – tudi besedice ni mogla izustiti. To stanje je trajalo pet minut. Potem se ji je zmožnost govora spet povrnila. Mislim sem si, da skoraj ni druge, kot da je doživela kap. Dva meseca prej so pri njej odkrili multipli mielom in jo začeli zdraviti z Revlimidom. Ta hudi kemoterapevtik je jemala zadnja dva tedna – prav mogoče bi bilo, da je sprožil kap. Nemudoma sem po telefonu poklical Marilynino internistko, in ker je

bila po naključju v bližini, je kmalu prihitela. Po kratkem pregledu je poklicala rešilca, češ naj odpelje Marilyn na urgenco.

Naslednje ure, ki sva jih prebila z Marilyn v čakalnici na urgenci, so bile najhujše, kar sva jih kdaj doživela. Dežurni zdravniki so jo poslali na preslikavo možganov in se tako prepričali, da je res doživela kap zaradi krvnega strdka. Potem so ji vbrizgali nekaj, čemur se reče plazmogenski aktivator tkiva in kar naj bi strdek razkrojilo. Na to sredstvo je alergičen zelo majhen odstotek pacientov – a žal je bila Marilyn med temi. Le malo je manjkalo, pa bi na urgenci umrla. Postopoma pa si je le opomogla, posledic kapi ni bilo več, in štiri dni zatem je bila odpuščena.

A usodi še ni bilo dovolj. Le nekaj ur po tistem, ko sem Marilyn prepeljal iz bolnišnice domov, mi je telefoniral moj zdravnik in mi povedal, da je prispel izvid moje srčne študije in da mi morajo nujno kirurško vstaviti v prsni koš zunanji srčni spodbujevalnik. Odvrnil sem, da sva se z Marilyn pravkar vrnila iz bolnišnice in da moram vse svoje sile nameniti njeni negi. Zagotovil sem mu, da se bom pobrigal, da me v začetku naslednjega tedna sprejmejo na kirurgijo.

»Irv, to ne bo šlo,« je rekel, »poslušaj me: pri tem *nimaš* izbire. Na urgenci se moraš zglasiti na takojšnjo operacijo *v roku ene ure*. Dvotedenski zapis tvojega srca kaže, da si imel kar 3291 atrijskih ventrikularnih blokad, ki so skupaj trajale en cel dan in še šest ur za povrh.«

»In kaj natanko naj bi to pomenilo?« sem vprašal. O srčni fiziologiji sem bil zadnjič deležen pouka pred skoraj

šestdesetimi leti, tako da se nič ne pretvarjam, češ da sem na tekočem z napredki v kardiologiji.

»To pomeni,« je rekel, »da je prišlo v zadnjih dveh tednih več kot tritisočkrat do tega, da se električni impulz iz tvojega telesnega utirjevalca v levem preddvoru ni prebil do spodnjega prekata. Posledica je bil zastoj, tega pa je bilo konec šele, ko je prekat sam od sebe na slepo skrčil srce. Taka reč je lahko smrtonosna, zato jo je treba takoj odpraviti.«

In sem šel takoj zatem na urgenco. Tam me je pregledal srčni kirurg in tri ure pozneje so me že odpeljali v operacijsko halo in mi vstavili zunanji spodbujevalnik. Štiriindvajset ur zatem so me odpustili.

Povoji so odstranjeni, tako da lahko vidim kovinsko škatlo na prsih takoj pod levo ključnico. Ta kovinska naprava sedemdesetkrat v minuti ukaže srcu, da se skrči, in naj bi to brez kakega dodatnega polnjenja počela še dvanajst let. Prav nič ni podobna katerikoli mehanični napravi, s katero sem imel kdaj opraviti. Drugače kot je pri žepni svetilki, ki na lepem crkne, daljincu za TV, ki naenkrat neha menjavati programe, ekranu na mobilnem telefonu, ki začne štrajkati, si ta aparat ne more privoščiti takih reči: če odpove, se mi bo življenje končalo – hitro, pa zanesljivo. Strmim spričo te življenjske krhkosti.

Zdaj sem torej v takem položaju: Marilyn, moja ljuba žena, najpomembnejša oseba v mojem svetu, vse odkar

sem imel petnajst let, trpi zaradi hude bolezni, moje življenje je prav tako visi na nitki.

Pa vendar, kakor je to čudno, sem miren, malone spokojen. Kako da me ni groza? Vedno znova si zastavljam to osupljivo vprašanje. Velik del življenja sem bil telesno zdrav, pa vendar sem se na tej ali oni ravni vseskozi otepal s strahom pred smrtjo. Moje raziskave in pisanje o tesnobi v zvezi s smrtjo in moje nenehno prizadevanje, da bi prinesel olajšanje pacientom pred obličjem smrti, je menda napajala moja lastna smrtna tesnoba. A kaj se je zgodilo z vso tisto grozo? Odkod moj mir vpricho smrti, ki se mi bolj in bolj bliža?

Kako dnevi minevajo, tako minule preizkušnje vse bolj bledijo. Z Marilyn preživljava dopoldne sede drug ob drugem na najinem dvorišču za hišo. Občudujoč drevje, ki naju obdaja, se drživa za roko in obujava spomine na skupno življenje. Obujava misli na mnoga potovanja: spominjava se najinih dveh let na Havajih, ko sem služil vojsko in sva prebivala ob veličastnem zalivu Kailua, najinega »sobotnega« leta v Londonu, še šestih mesecev, ki sva jih preživela blizu Oxforda, tistih nekaj mesecev v Parizu, pa še drugih daljših dopustov na Sejšelih, na Baliju, v Franciji, v Avstriji in Italiji.

Potem ko se poveseliva teh sijajnih spominov, me Marilyn stisne za roko in reče: »Irv, tudi ene reči ni, glede kateri bi želela, da bi bilo drugače.«

Z vsem srcem ji pritrdim.

Čutiva, da sva svoji življenji živela v polnosti. Od vseh idej, s katerimi sem prihajal na dan, da bi pacientom odpravil

strah pred smrtjo, ni bila nobena silnejša od te o življenju brez obžalovanja. Z Marilyn nama ni ničesar žal – življenje sva zajemala z veliko žlico. Prav gledala sva na to, da ne bi spregledala kakih priložnosti in bi šle mimo – in tako nama zdaj preostaja le ta košček še nedoživetega življenja.

Marilyn je stopila v hišo, da malo odspi. Kemoterapija ji je posrkala moči, tako da pogosto prespi velik del dneva. Naslonim se nazaj na svojem počivalniku in razmišljam o mnogih pacientih, ki jih je vpričo mene prevevala groza pred smrtjo – pa tudi o mnogih modrecih, ki niso odvrčali pogleda pred njo. Dva tisoč let je že tega, kar je Seneka rekel: »Človek ne more biti pripravljen na smrt, če je pravkar šele začel živeti. Naš cilj bodi torej, da se naživimo že poprej.« Nietzsche, najmočnejši, kar se tiče sukanja besed, je rekel: »Nevarno je živeti varno.« Še en Nietzschejev izrek mi je segel v misli: »Mnogi so, ki pa umrejo prepozno, nekateri prezgodaj. Umri ob pravem času!«

Ob pravem času, hm ... s tem je zadel v polno. Sam sem skoraj že dopolnil osemnosemdeseto, Marilyn jih ima sedeminosemdeset. Najini otroci in vnuki lepo uspevajo. Kar se mene tiče, se bojim, da sem se izpisal. Prav zdaj opuščam svojo psihiatrično prakso, moja žena pa je težko bolna.

»Umri ob pravem času!« Tole je težko izriniti iz zavesti. In na misel mi pride še ena njegova: »Kar se je dopolnilo, vse, kar je dozorelo – si želi odmreti. Kar je nedozorelo, si vse želi še živeti. Kar trpi, si vse želi živeti, zato da bi postalo zrelo in radostno in bi hrepenelo – hrepenelo po tistem, kar je še dlje, še više, še bolj svetlo.«

Drži, tudi s tem je zadel v polno. Dozorelost – to je ustrezna beseda. Dozorelost je to, kar zdaj doživljava z Marilyn.

Moje misli o smrti izvirajo v ranem otroštvu. Spominjam se, kako me je kot mulca opojila pesem e. e. cummingsa »Odslužil je Buffalo Bill«, da sem si jo, medtem ko sem se vozikal s kolesom, velikokrat recitiral:

*Odslužil je
Buffalo Bill
ki je nekoč
jezdil vodnoglادko srebrnega
žrebca
in za malomalco ukrotil endvatrištiripet golobov
ježeš
kako čeden dec ti je bil to
kar pa me res zanima je
kako je tvoj sinjeoki fant všeč tebi
botra Smrt*

Ko sta umrla moja starša, sem bil poleg oziroma takoj zraven. Moj oče je sedel le kak korak od mene, ko sem videl, kako se mu je na lepem zvrnila glava z očmi, uprtimi v levo, da so pogledale proti meni. Le mesec dni prej sem končal medicino, in pograbil sem injekcijo iz črne torbe mojega svaka, ki je bil tudi zdravnik, in očetu vbrizgal adrenalin. A bilo je prepozno: preminil je od masivne kapi.

Deset let zatem sva s sestro obiskala mamó v bolnišnici: Zlomila si je golenico. Sedela sva tam in se menila z njo dve uri, vse dokler je niso odvedli na kirurgijo. Zunaj sva se malo sprehodila, ko pa sva se vrnila, je bila njena postelja že povsem slečena. Ostala je gola žimnica. Nič več mame.

Sobotno jutro je, ura je pol devetih. Moj dan do tedaj: zbudil sem se okrog sedmih, malo pozajtrkoval in prehodil tistih 40 metrov do svojega studia, tam pa vključil računalnik in pregledal e-pošto. Prvo pismo se je glasilo:

Ime mi je M. in sem študent iz Irana. Zdravil sem se zaradi napadov panike, vse dokler me ni moj doktor seznanil z vašimi knjigami in predlagal, da naj preberem vašo knjigo *Existential Psychotherapy*. Ob branju te knjige sem začutil, da sem našel odgovor na mnoga vprašanja, s katerimi sem se spoprijemal že vse od otroštva, in čutil sem vas zraven sebe na vsaki strani, ki sem jo prebiral. So strahovi in dvomi, na katere ni odgovoril nihče razen vas. Vsak dan zdaj berem vaše knjige, in nekaj mesecev je že, odkar nimam več napadov. Res sem imel srečo, da sem naletel na vas v času, ko nisem gojil nobenega upa več, da bi še živel. Branje vaših knjig me navdaja z upanjem. Res ne vem, kako naj se vam zahvalim.

V oči mi navrejo solze. Takšnale pisma prihajajo vsak dan – ponavadi po kakih trideset, štirideset dnevno – in prav

blaženo se počutim, ker se mi je ponudila priložnost, da pomagam toliko. In ker je pismo iz Irana, ki je eden od sovražnikov Amerike, je učinek še močnejši. Čutim, da sem član občečloveškega združenja ljudi, ki si prizadevajo, da bi pomagali človeštvu.

Iranskemu študentu odpišem:

Zelo me veseli, da so ti moje knjige pomembne in v pomoč. Upajva, da bosta najini deželi lepega dne prišli k pameti, tako da bosta lahko sočustvovali druga z drugo.

Z najboljšimi željami – tvoj Irv Yalom

Pisma mojih privržencev me vselej ganejo, čeprav jih je včasih toliko, da jim nisem kos. Trudim se sicer, da odgovorim na prav vsako, pri čemer pazim, da vsakega dopisovalca ali dopisovalko nagovorim po imenu, tako da jim bo jasno, da sem prebral pismo. Njihova pisma shranjujem v direktoriju z oznako »navijači«, ki sem ga ustvaril pred nekaj leti, zdaj pa je v njem nekaj tisoč vnosov. Današnje pismo označim z zvezdico – kdaj v prihodnosti, ko bom potlačenega duha in bom potreben spodbude, nameravam pisma z zvezdico prebrati še enkrat.

Ura je deset, tako da stopim iz ordinacije. Takoj izpred nje lahko vidim okno najine spalnice in hišo nad njim. Vidim, da je Marilyn budna, saj je odgrnila zastore. Še vedno je zelo slabotna od injekcije kemoterapije, ki jo je prejela pred tremi dnevi, in tako torej odhitim nazaj v hišo, da bi ji pripravil zajtrk. Ampak sama je že popila malo jabolčnega

soka, do česa drugega pa ji niti ni. Leži na kavču v dnevni sobi, zazrta v hrast na najinem vrtu.

Kot vselej jo vprašam po počutju.

Kot vselej mi iskreno odvrne: »Grozno mi je. Niti ne morem povedati kako. Odmaknjena sem od vsega ... po mojem telesu se spreletavajo strašni občutki. Če ne bi bilo tebe, ne bi ostajala živa ... Nočem več živeti ... Kako mi je žal, da ti govorim eno in isto reč. Vem, da se ponavljam in ponavljam.«

Zdaj jo že nekaj dni poslušam, ko takole govori. Malodušen in nemočen sem. Nič me ne boli bolj od njene bolečine: vsak teden dobi kemoterapevtsko infuzijo, in po njej ji je slabo, boli jo glava, pa še zelo izčrpana je. Na nedoumljiv način se čuti odrezana od telesa, od vsega, od vseh. Mnogi pacienti, ki prejemajo kemoterapijo, govorijo o tem kot o »kemiziranih možganih«. Spodbujam jo, naj se sprehodi magari teh trideset metrov po pošto, in kot ponavadi mi ne uspe. Držim jo za roko, medtem ko se na vse mogoče načine trudim, da bi jo opogumil.

Ko danes spet pove, da ni več voljna takole životariti naprej, pa ji odgovorim drugače kot sicer: »Marilyn, že nekajkrat sva se menila o kalifornijskem zakonu, ki podeljuje zdravnikom pravico, da asistirajo pacientu, da si lahko vzame življenje, če zelo trpi od neozdravljive pogubne bolezni. Se spominjaš, da je najina prijateljica Alexandra storila natanko to? V zadnjih dveh mesecih si že tolikokrat rekla, da ostajaš živa samo meni na ljubo, zato ker te skrbi, kako bom brez tebe sploh preživel. Veliko sem razmišljal o tem. Snoči sem v postelji v mislih na to preždel nekaj ur.

Tole bi rad, da slišiš. Poslušaj torej: *Po tvoji smrti bom še živel naprej.* To bom že še zmožel – najbrž ne ravno dolgo, kot nakazuje tale kovinska škatlica v mojih prsih. Ne morem tajiti, da te bom pogrešal dan na dan ... vendar pa lahko živim naprej. Smrt me ne spravlja več v strah ... ne na tak način, kot me je.

Se spominjaš, kako mi je bilo potem, ko so mi operirali koleno, pa sem doživel še kap, zaradi katere sem za vselej ob ravnotežje, prisiljen hoditi ob palici ali s hojco? Spomni se, kako za nikamor in kako na tleh sem bil? Dovolj, da bi se moral že spet zdraviti. No, saj veš, da je to zdaj mimo. Zdaj sem bolj miren – ne razžirajo me muke – celo spim dokaj dobro.

Tole bi torej rad, da veš: potem ko umreš, bom zmožel še živeti. Ne prenesem pa misli na to, kako te boli, v kakšni agoniji si zaradi mene.«

Marilyn mi pogleda globoko v oči. Tokrat so se je moje besede dotaknile. Dolgo takole skupaj sediva in se drživa za roke. V glavo mi seže ena Nietzschejevih sentenc: »*Misel na smrt je velika tolažba: z njeno pomočjo človek preživi mnoge temne noči.*« A zadržim jo zase.

Marilyn nekaj časa miži, potem pa prikima: »Hvala ti za te besede. Nikoli mi še nisi povedal tega. Res je olajšanje ... In vem, da so ti meseci zate kot nočna mora. Vse si moral delati sam – nakupovati, kuhati, me voziti k zdravniku in na kliniko, čakati tam name ure in ure, me oblačiti, klicati po telefonu vse moje prijateljice. Vem, izmozgala sem te. Pa vendar zdaj kaže, da se dobro počutiš. Kot da si našel ravnovesje, trdnost. Nekajkrat si mi že rekel, da bi, če bi

mogel, vzela moja bolezen nase, tako da je jaz ne bi imela. In vem, da bi jo res. Vedno si skrbel zame, vedno ljubeče – zadnje čase pa si drugačen.«

»Kako?«

»Težko opišem. Včasih si videti pomirjen. Skorajda spokojen. Odkod ti to? Kako si to dosegel?«

»To pa je vprašanje in pol. Sam ne vem. Nekaj pa le slutim – in kar slutim, ni povezano z mojo ljubeznijo do tebe. Sama veš, da te ljubim, že vse odkar sva prišla skupaj kot najstnika. Za nekaj drugega gre.«

»Povej.« Marilyn se zdaj usede pokonci, pozorno me gleda.

»Po mojem gre za tole.« Potrepljam se po kovinski škatlici.

»Za tvoje srce, hočeš reči? Ampak odkod spokojnost?«

»Ta škatlica, ki se je ves čas dotikam in jo gladim, me spet in spet spomni, da bom umrl od svoje srčne težave, verjetno nepričakovano in hitro. Ne bom umrl, kot je umrl John, ali vsi drugi, ki sva jih videla na oddelku za dementne.«

Marilyn prikima – razumela je. John je bil bližnji prijatelj s hudo demenco, ki je pred kratkim umrl v bližnjem domu za ostarele. Ko sem ga obiskal zadnjikrat, me ni prepoznal, ne mene ne koga drugega: samo stal je tam in vreščal, vreščal cele ure. Te podobe si ne morem izbrisati iz spomina: hujše smrti ne more biti.

»Zdaj pa po zaslugi tega, kar se dogaja v mojih prsih,« rečem in se dotaknem škatle, »verjamem, da bom umrl hitro – kot moj oče.«

II

POT V INVALIDNOST

VSAK DAN LEŽIM – TOLE PIŠEM PA JAZ, MARILYN – na zofi v najini dnevni sobi in skozi celostenska okna gledam hraste in iglavce, ki domujejo na najini posesti. Pomlad je, tako da gledam, kako se zeleni lističi spet pojavljajo na najinem mogočnem rdečem hrastu. Že prej sem videla sovo čepeti na jelki, ki raste vmes med pročeljem hiše in Irvovo ordinacijo. Vidim lahko tudi košček zelenjavnega vrta, kjer je najin sin Reid posadil paradižnik, stročji fižol, kumare in buče. V meni skuša zbuditi misli na to, kako bo vse to dozorelo poleti, ko bom domnevno »že boljša«.

Imela sem nekaj prijateljic, ki so dobile raka dojke, in šele zdaj do neke mere razumem, kaj vse so prestajale, ko so se bojevale z boleznijo. Kemoterapija, obsevanje, kirurgija, podporne skupine – vse to je bilo njihova vsakdanjost. Pred petindvajsetimi leti, ko sem pisala *A History of the Breast* (Zgodovina dojke), so na tega raka še vedno gledali

kot na »terminalno« bolezen. Danes zdravniki govorijo o »kroničnem« obolenju, ki ga je mogoče pozdraviti in ustaviti. Zavidam tem bolnicam, ker lahko, če se znajdejo v remisiji, opustijo kemoterapijo. Bolniki z multiplimi mielomi pa praviloma potrebujemo nenehno zdravljenje, čeprav potem manj pogosto, tako kot zdaj jaz prejemam injekcije po enkrat na teden. Spet in spet si zastavljam vprašanje: *Se plača?*

Sedeminosemdeset let imam. Sedeminosemdeset let je že dovolj zreła starost za smrt. Če vržem pogled na stolpce z osmrtnicami v *San Francisco Chronicleu* in v *New York Timesu*, lahko vidim, da smrt doleti večinoma ljudi v devetem desetletju, če ne prej. V povprečju v Združenih državah Amerike umiramo v 79. letu. Celó na Japonskem, ki se ponaša z rekordom, kar se tiče dolgoživosti, znaša povprečna starost za ženske 87,32 leta. Zakaj bi si po tako zadovoljnim in dolgem življenju, ki sem si ga delila z Irvom, in potem ko sem bila večinó življenja zelo zdrava, sploh želela še živeti v teh časih nenehne mizerije in obupa?

Preprost odgovor se glasi, da v smrt ne vodi nobena udobna pot. Če zavrnem zdravljenje, bom prej ali slej umrla v mukah od multiplega mieloma – bolj verjetno prej kot pa pozneje. Zdravnikom zakon v Kaliforniji dovoljuje, da pomagajo pacientu umreti. Ko se mi bo bližal konec, bi lahko prosila kakega zdravnika, naj mi pomaga pri samomoru.

A na vprašanje, ali naj še vztrajam pri življenju, se ponuja še drug, bolj zapleten odgovor. Skozi vse to obdobje trpljenja mi je postalo bolj jasno, kako zelo je moje življenje povezano z življenji drugih – ne le mojega moža in otrok,

ampak tudi mnogih prijateljic in prijateljev, ki mi v tem težkem času še naprej nudijo oporo. Vsi ti mi pišejo mnoga sporočila, v katerih me opogumljajo, nosijo mi hrano, pošiljajo cvetje in lončnice. Stara prijateljica še iz študentskih let mi je poslala mehko, udobno domačo haljo, in druga mi je lastnoročno spletla volnen šal. Vedno znova mi sega v zavest, kakšen blagoslov je imeti poleg družinskih sočlanov tudi takšne prijateljske duše. Nazadnje sem doumela, da človek pri življenju ne vztraja zgolj zaradi sebe, ampak tudi zaradi drugih. Čeprav je to doumetje morda videti samo-umevno, ga šele zdaj sprejemam v celoti.

Kot članica stanfordskega Inštituta za raziskave žensk (Institute for Research on Women), ki sem ga v letih 1976–1987 tudi uradno vodila, sem spletla mrežo akademičark in podpornic, mnoge med obojimi pa so mi postale bližnje prijateljice. Petnajst let, od leta 2004 do leta 2019, sem na domu v Palo Altu in v stanovanju v San Franciscu vodila literarni salon, odprt pišočim ženskam tamkaj in v okolici, in tudi to je znatno razširilo moj prijateljski krog. Poleg tega sem kot nekdanja profesorica francoščine obiskovala Francijo in druge evropske države, kadar sem le mogla. Drži, bila sem na zavidanja vrednem položaju, ki mi je omogočal navezovanje tovrstnih prijateljstev. V tolažbo mi je misel, da prijateljicam in prijateljem po svetu – v Franciji, v Cambridgeu, v New Yorku, v Dallasu, na Havajih, v Grčiji, Švici in Kaliforniji – ni vseeno zame, za moje življenje in mojo smrt.

Z Irvom imava tudi to srečo, da najini štirje otroci – Eve, Reid, Victor in Ben – živijo vsi v Kaliforniji, trije okrog

Zaliva San Francisca, četrta v San Diegu. V zadnjih nekaj mesecih so zelo navzoči v najinem življenju, v najinem domu preživljajo dneve in noči, kuhajo nama in naju opogumljajo. Eve, ki je zdravnica, mi je prinesla žvečilke medicinske marihuane, in vzamem si polovico pred večerjo, da me obvaruje navzeje in mi zbudi apetit. Vse kaže, da se bolje obnesejo kot katerikoli drugo tako sredstvo, poleg tega pa ni stranskih učinkov, vsaj opaznih ne.

Lenore, najina vnukinja, je prišla z Japonske in letos stanuje pri naju, medtem ko dela v nekem novem biotehnološkem podjetju v Silicijevi dolini. Spočetka sem ji še zmogla pomagati, ko se je prilagajala na ameriško življenje – no, zdaj pa že ona bdi nad mano. Pomaga mi pri računalniških in televizijskih zadregah, v najino dieto pa je dodala japonsko kuhinjo. Zelo jo bova pogrešala, ko bo čez nekaj mesecev odpotovala na podiplomski študij na Univerzi Northwestern.

Predvsem pa me drži pokonci Irv. Kar se da ljubeč skrbnik je – potrpežljiv, razumevajoč, zavezan temu, da mi ublaži gorje. Avta nisem vozila že pet mesecev, in tako, če ne štejem časa, ko so tukaj otroci, sam opravlja vse nakupe živeža, pa tudi skuha vse on. Vozi me k zdravnikom in ostaja pri meni v tistih urah, kolikor traja infuziranje. On je ta, ki me zvečer seznanja s tem, kaj bi se dalo pogledati po televiziji, pa tudi sedi z mano potem, celo če je program daleč od tistega, kar bi izbral sam. Tega ne pišem, da bi mu polaskala ali da bi ga vpričo bralstva povzdignila v svetnika. Gre za nič polepšano resnico, kakor jo doživljam.

Svoj položaj pogosto vzporejam s tistimi bolnimi, ki nimajo ljubečega partnerja ali prijatelja, pa morajo sami skozi svoje zdravljenje. Ko sem pred nedavnim sedela v Stanfordskem infuzijskem centru, čakaje na svojo kemo-terapijo, mi je ženska poleg mene rekla, da je v življenju sama, da pa ima oporo v svoji krščanski veri. Čeprav mora poskrbeti sama za svoje zdravstvene reči, ne da bi imela koga ob strani, vseskozi čuti v svoji bližini božjo navzočnost. Sama resda ne verujem, a sem bila vesela zanjo. In podobno poživljajo moje srce prijateljice, ki mi govorijo, da molijo zame. Vida, moja prijateljica, ki je bahaistka, moli zame vsak dan, in če je bog, gotovo sliši njene goreče molitve. Druge prijateljice – katoličanke, protestantke, judinje in muslimanke – mi prav tako pisno sporočajo, da sem v njihovih molitvah. Pisateljica Gail Sheehy me je ganila do solz z besedami: »Molila bom zate in si predstavljala, da si v božjih rokah. Ravno prav majčkена si za tja.«

Irv in jaz sva juda v kulturnem pogledu, ne verujeva pa, da bova po smrti še kaj doživela. Pa vendar me poživljajo besede iz hebrejskega svetega pisma: »Tudi če bi hodil po globeli smrtne sence, se ne bojim hudega ...« (23. psalm). Te besede mi krožijo po mislih skupaj z drugimi iz religijskih in nereligijskih izvirov, ki sem jih zapisala v spomin že dolgo tega.

»Smrt, kje je tvoje želo?« (1 Kor)

»Najhujša je smrt, a ona itak pride.« (Shakespeare, *Rihard II.*)

Potem pa je tu še »Direndaj v hiši«, ljubka pesmica Emily Dickinson:

*Pometanja po Srcu,
da gre ljubezen stran,
ne bomo več hoteli
prav tja do Večnosti –*

Vse te domačne pesniške misli pa so dobile nov pomen v mojem sedanjem položaju, v katerem ležim na zofi in premišljam. Gotovo ne morem slediti nasvetu Dylana Thomasa: »Besnite proti umiranju luči.« V meni ni ostalo dovolj življenjske sile za kaj takega. Bolj sem v sozvočju s prozaičnimi napisi, ki sva jih videvala s sinom Reidom, ko sva fotografirala pokopališke nagrobnike za najino knjigo iz leta 2008 *The American Resting Place* (Ameriški kraj počitka). Eden mi je še svež v spominu: »Če živiš naprej v srcu teh, ki so ostali, nisi umrl.« Živeti v srcih teh, ki ostanejo za nami – ali, kakor tako pogosto to pove Irv, »odmezeti« v življenja tistih, ki so nas poznali bodisi osebno bodisi po našem pisanju, oziroma slediti nasvetu sv. Pavla v njegovih besedah »...ko bi imel vso vero, da bi gore prestavljal, ljubezni pa bi ne imel, nisem nič« (1 Kor, 13) ...

Vselej se spleča ponovno prebrati Pavlovo opozorilo, da ljubezen pretehta, kajti opominja nas, da ljubezen, razumljena kot naklonjenost do drugih in sočutnost spričo njihovega trpljenja, sega nad vse druge kreposti. (Feministka v meni pa vselej osupne, ko v nadaljevanju pisma Korinčanom prebere, da »naj žene tudi v vaših Cerkvah molčijo«, ker jim ni »dovoljeno govoriti, ampak naj bodo podložne ... Če pa se hočejo o čem poučiti, naj doma vprašajo svoje može, ker bi bilo sramotno, če bi žena govorila v Cerkvi.«

Ko to berem, se hahljaje domislil častite Jane Shaw in njenih premnogh sijajnih pridig v Stanfordski kapelici.)

Henry James je predelal Pavlove besede o ljubezni v sijajno formulo:

»V človeškem življenju je pomembno troje. Prvo je, da si dobrotljiv. Drugo je, da si dobrotljiv. In tretje je, da si dobrotljiv.«

Upam, da se bom držala tega napotka, pa čeprav mi je moje sedanje stanje v muko.

Poznam veliko žensk, ki so se pogumno kosale s svojo smrtjo ali s smrtjo svojega moža. Ko sem se februarja leta 1954 vrnila s kolidža Wellesley v Washingtonu, D. C., na očetov pogreb, so bile prve besede moje žalujoče matere: »Zelo pogumna moraš biti.« Vseskozi je bila vzor »dobrotljivosti«, in ko je pokopavala moža, s katerim je preživela v zakonu 27 let, je njena prva skrb veljala hčerama. Očka je imel samo 54 let in je umrl nenadoma – medtem ko je ribaril na odprtem morju Floride, mu je obstalo srce.

Nekaj let zatem se je mama poročila drugič. In nazadnje se je poročila vsega štirikrat – in vse štiri soproge tudi pokopala! Živela je dovolj dolgo, da je spoznala svoje vnuke in celo nekaj pravnukov. Potem ko se je priselila v Kalifornijo, da bi bila bliže nam, je spokojno preminila v starosti 92 let in pol. Sama sem ves čas domnevala, da bom tudi

jaz umrla njenih let – zdaj pa že vem, da si ne bom oprtala desetega križa.

Neka moja dobra prijateljica, Susan Bell, je skoraj doživela devetdeseto. Smrti je ušla večkrat: leta 1939 je ubežala pred nacistično okupacijo Češkoslovaške, ko jo je mati odpeljala v London. Oče, ki sta ga pustili doma, je umrl v koncentracijskem taborišču Terezin. Tako ona kot starša so bili kršчени protestanti, a nacisti so v štirih starih starših, ki so bili judovske vere, videli zadosten razlog, da so ji stregli po življenju in umorili njenega očeta.

Nekaj tednov pred smrtjo mi je poklonila dragoceno darilo – svoj srebrni angleški čajnik iz devetnajstega stoletja. Čaj iz tega čajnika naju je ohranjal budnega duha, ko sva sodelovali pri pisanju najine knjige iz leta 1990, *Revealing Lives* (Življenja, ki se razkrivajo), uredniško obdelane zbirke člankov o avtobiografiji, biografiji in spolu. Susan je bila pionirka pri krčenju ledine na polju ženske zgodovine, to delo pa je nadaljevala tudi kot pridružena raziskovalka na stanfordskem inštitutu Clayton, kjer je delala vse do zadnjega. Meseca julija 2015 je nenadoma umrla med kopanjem v bazenu. Do devetdesetega leta ji je manjkalo šest mesecev.

Morda bolj kot vse druge pa mi je zgled za to, kako bi se rada držala v naslednjih mesecih, Diane Middlebrook. Bila je stanfordska profesorica angleške literature in priznana biografinja pesnice Anne Sexton in pesniškega para Sylvie Plath in Teda Hughesa. Bili sva zaupni prijateljici več kot četrto stoletja do leta 2007, ko je rak vse prezgodaj pretrgal njeno življenjsko nit. Ko sva jo z Irvom malo pred smrtjo

obiskala v bolnišnici, naju je z veseljem sprejela, izrazila je vso svojo ljubezen do naju in nama v slovo podelila po en poljub. Opazila sem, kako spoštljivo je nagovarjala medicinske sestre, ki so hodile ven in noter. Ko nas je zapustila, je imela komaj 68 let.

Še en človek je, čigar pešanje in smrt sta me hudo prizadeli: gre za priznanega francoskega akademika Renéja Girarda. Konec 1950. in na začetku 1960. let je bil moj disertacijski mentor, vendar se z njim kot kolegom in prijateljem nisem zares zblížala, vse dokler ni desetletja pozneje prišel na Stanford. Z njim in njegovo Martho sem tedaj začutila novo povezanost, in ta se je ohranila vse do njegove smrti leta 2015.

Povezanost je bila, kakor se to zdi čudno, najmočnejša prav v njegovih zadnjih letih, ko je zaradi zaporednih kapi izgubil dar govora. Namesto da bi mu kaj govorila, sem samo sedela ob njem, ga držala za roko in mu zrla v oči. Kazalo je tudi, da mu gre vselej v slast domača marelična marmelada, ki sem mu jo prinašala v lončkih.

Ko sva bila zadnjič skupaj, je zagledal zajca, ki je zunaj tekel mimo okna, in po francosko je zaklical: »*Un lapin!*« Ti besedici sta mu izleteli iz ust kljub temu, da mu je možganska poškodba sicer vzela govor. Ko me je zadela kap in nekaj minut nisem mogla spregovoriti, sem se takoj domislila Renéja. Kako čudno doživetje je to: imeti v glavi vse mogoče misli, ki pa jih ni mogoče povedati.

Zelo sem hvaležna temu, da se mi je govor povrnil brez kakih opaznih sledi poškodbe. Ne morem se domisliti kega trenutka, ko me ne bi veselilo govoriti. Ko sem imela

štiri ali pet let, me je mama vodila na ure iz retorike, kjer smo delali poklončke pred neko gospo Betty in recitirale pesmice pred občinstvom, sestavljenim iz otrok in njihovih ponosnih mamic. Vse odtelej sem z užitkom nastopala kot govornica v javnosti, da ne omenjam zasebnega klepetanja.

Danes pa me daljši razgovori izčrpavajo. S prijateljicami, ki se oglašajo, se omejim na pol urice. Utruja me celo telefonski pogovor, če ni ravno kratek.

Kadar obupujem nad svojim stanjem, se skušam domisliti vseh razlogov, zakaj bi morala biti še vedno zadovoljna. Še vedno lahko govorim, berem in odpisujem na elektronsko pošto. Obdajajo me ljudje, ki me imajo radi, in moj dom je udoben in očarljiv. Obstaja upanje, da bodo zmanjšali pogostnost in obseg moje kemoterapije, tako da bom potem lahko živela vsaj napol normalno življenje, čeprav zdajle pač ne verjamem, da se bo to res zgodilo. Skušam se sprijazniti z življenjem invalidke oziroma vsaj z življenjem prebolevnice, kakor se je v preteklosti olikano govorilo o meni podobnih.